

Karl IX – en hänsynslös härskare

Gustav Vasas yngste son skydde inga medel när det gällde att nå sina mål. Iskallt utmanövrerade han sina bröder och spelade ut högadel mot bönder för att till slut samla all makt i sin egen hand. När Karl IX dog hade han krattat manegen för sonen Gustav Adolf och den svenska stormaktstiden. Dick Harrison porträtterar en hänsynslös härskare.

I och för sig var det kanske inte mer än rätt. Olof Gustavsson (Stenbock) hade mängder av synder på sitt samvete. Han hade dömts till döden redan på 1560-talet men alltid klarat sig. Nu, efter slaget i Sankt Mårtens socken ett par mil öster om Åbo den 29 augusti 1599, klämtade slutligen hans klocka. Den segrande hertigen lät skjuta Olof Gustavsson och gräva ned honom i ett kärr, såsom seden var när stora missdådare togs av daga.

Men Olof var inte ensam. I september kom turen till de adelsmän som vistades i Viborg. Många avrättades, varefter deras huvuden fästes med järnspikar i valvbågen till en av stadsportarna. Ofräse officerare steglades. Än värre blev det i Åbo den 10 november, där ett tjugotal man dödades efter en allt annat än rättvis rättegång. Deras huvuden spikades upp på rådhusets gavel. Enda undantaget var den unge Johan Flemings huvud, som av okänd anledning besparades skammen.

Hade valt Sigismunds sida

Alla dessa avrättade hade egentligen bara begått ett brott: de hade varit sin konung trogna. Regenten hette Sigismund, och hans enda egentliga fel var att han förlorat kampen mot farbrodern, hertig Karl, som på detta blodiga vis spred fred med järnnäve i det svenska rikets östra utposter. I konstmuseet Ateneum i Helsingfors hänger en ryktbar historiemålning, förfärdigad av Albert Edelfelt år 1878, som visar hur hertigen efter att ha intagit Åbo slott vid ett tidigare tillfälle, år 1597, inte kunnat avhålla sig från att skymfa Johan Flemings far,

Clas Eriksson Fleming. Clas hade redan avlidit och var därför oåtkomlig för hertig Karls vrede, men liket fanns till hands.

Enligt en anekdot ska Karl ha öppnat kistan i slottskapellet, dragit den döde i skägget och konstaterat att huvudet inte skulle ha suttit säkert om mannen levte. Änkan Ebba ska då ha svarat: ”*Om min salige herre levat, så hade Hans Nåd aldrig kommit här in.*” Dessvärre har händelsen förmodligen aldrig ägt rum, men tillsammans med de fullt historiska avrättningarna år 1599 säger den mycket om samtidens och eftervärldens syn på Karl, den mest hänsynslöse av Gustav Vasas söner.

Gustav Vasa var far till Karl IX

De finländska blodbadet var ett utslag av den hårdhänta politik som kännetecknade hertigen och gjorde honom fruktad. År 1599 stod han på höjden av sin bana och var bara ett steg från att erövra den krona han skulle bära med namnet Karl IX.

Son till Gustav Vasa

Karl föddes den 4 oktober 1550 på Stockholms slott. Han var Gustav Vasas och Margareta Eriksdotters (Leijonhufvud) yngste son och endast tio år gammal när han vid faderns död 1560 erhöll ett mellansvenskt hertigdöme som omfattade Värmland, huvuddelen av Södermanland och Närke samt ett antal socknar i Västmanland och delar av Vadsbo härad i Västergötland.

Om pojken utbildning vet vi inte mycket, men att döma av de bokinköp han gjorde som vuxen utvecklade han ett stort intresse för politiska och teologiska frågor, helt i tidens anda. På grund av sin låga ålder tillträdde han inte styrelsen av hertigdömet förrän 1568, i samband med det inbördeskrig som ledde till att brodern Johan störtade halvbrodern Erik XIV från tronen. Väl att märka deltog den unge Karl själv i Johans uppror – hertigens första politiska handling och ett förbud om vad som var att vänta. Segern över Erik ledde till att Karl kunde utöka sitt hertigdöme med resten av Vadsbo härad samt Valle härad i Västergötland.

Hertig Karl gynnade företagande

Under de decennier som följde gjorde sig Karl känd som en både driftig och, i allt väsentligt, självständig härskare över sina territorier. Johan, som nu blivit kung Johan III, hade inget större inflytande över broderns agerande i hertigdömet, varför Karl fick fria händer att bygga en stat i staten. Hans energiska bemödanden på detta plan har resulterat i diverse positiva omdömen från historikers sida (i synnerhet från lokalthistoriker, verksamma i det gamla hertigdömet städer), vilka står i skarp kontrast mot bedömningen av hans sedermera så blodbesudlade gärning som riksföreståndare och kung.

Hertig Karl har betecknats som en företagarfurste, en merkantilist som ömmade för de egna territoriernas välgång. Därmed kom han att sätta en personlig prägel på det svenska kulturlandskapet, vilken än i dag är uppenbar för alla som färdas och vistas i landet.

Karl styrde sitt hertigdöme (Värmland och stora delar av Sörmland och Närke) självsvåldigt.

Ömmade för bergsbruk

Mariestad uppkallades för övrigt efter Karls första hustru, Maria av Pfalz, dotter till kurfurst Ludvig VI, som hertigen äktade vid ett besök i Heidelberg år 1579. Maria avled redan 1589, varför Karl 1592 gifte om sig med en annan tysk furstedotter, Kristina, dotter till hertig Adolf av Holstein-Gottorp. Karl ville att hertigdömet borgerskap skulle blomstra och sänkte därför städernas exporttullar, samtidigt som han aktivt motarbetade att främmande städernas köpmän slog sig ned där för att konkurrera med svenskarna.

Dessutom ömmade han för bergsbruk och hantverk – särskilt tillverkningen av textilier och vapen – och han välkomnade inflyttningen av finnar som utvidgade de odlade markerna i värmländska obygder genom svedjebruk. Ju fler bönder, det vill säga ju fler potentiella skattebetalare och livsmedelsproducenter, desto bättre.

Tjänade på Johan III:s krig i Baltikum

Bakom denna ekonomiska politik, som starkt gynnade hertigens huvudstad Nyköping, vilade övergripande militärpolitiska hänsyn. Hertig Karl fjäskade inte för borgerskapet och hjälpte absolut inte köpmän och nyodlande bönder för deras egen skull. Omsorgerna gällde den egna kassakistan och de svenska ambitionerna på andra sidan Östersjön.

Baltikum var ett av dåtidens oroligaste hörn i Europa, med ständiga krig mellan svenska, ryska, polska och danska makthavare. För att rustningarna, och i förlängningen krigsansträngningarna, skulle bli framgångsrika krävdes en solid ekonomisk grund att stå på. På denna punkt sammanföll hertig Karls intressen med Johan III:s, vartill kom att Karl självfallet inte hade något emot att tjäna pengar på de behov som frambesvors av broderns krig. Tydligast framträder hertig Karls självständighet gentemot kronan inom kyrkopolitiken. Johan III var påverkad av katolicismen och ville förändra liturgin i denna riktning, men Karl strävade emot och gjorde vad han kunde för att stoppa de kungliga direktiven i sina territorier.

Hertigen styrde och ställde efter eget gottfinnande med sina biskopar och präster. År 1583 lät han i praktiken dela Skara stift i två delar genom att tillsätta en superintendent i Mariestad – en föregångare till dagens biskop i Karlstad.

Karl var ibland allierad med, ibland i luven på, sin bror Johan III.

Stockholmsstadgan kringskar Karl

Till slut fick Johan III nog av broderns självsvåldiga agerande. Karl betedde sig som en kung i sitt hertigdöme, och Sverige kunde bara ha en monark, inte två. I Stockholmsstadgan, som antogs 1582, riktade Johan ett hårt slag mot Karl. Hertigens rätt att på eget bevåg donera mark, ta ut skatter och förläna privilegier begränsades kraftigt. Följden blev flera års hårda tvister mellan bröderna, och Karl tvingades retirera på många punkter. Allvarligast var konflikten om kyrkan, där både Karl och Johan måste kompromissa för att inte äventyra freden inom landet.

Sigismund kung i Polen

De återkommande grälen kulminerade 1587, när Johans son Sigismund valdes till polsk kung, något som inte kunnat ske förrän Johan gjort omfattande eftergifter till de högadliga rådsherrarna. Enligt avtalet skulle Sverige efter Johans död, medan Sigismund befann sig i Polen, regeras av sju herremän, av vilka hertig Karl endast fick tillsätta en. I övrigt uteslöts han från styrelsen av riket.

Med tanke på den misstänksamhet, för att inte säga paranoia, som kännetecknade åtskilliga medlemmar av huset Vasa kommer det inte som en överraskning att hertig Karl reagerade med stor ilska på nyheten om beslutet. Han hade marginaliserats och kunde framledes varken lita på Johan III eller rådsherrarna. Två år senare försonades Karl med brodern, sedan även denne råkat i djup konflikt med riksrådet. Mellan 1589 och 1592 regerade Johan och Karl riket tillsammans, och 1587 års beslut revs upp. Istället beslöt en riksdag att den äldste arvfursten – det vill säga hertig Karl – skulle vara regent vid ett tronskifte, om det inte fanns en myndig arvinge på plats.

Sigismund kung även i Sverige

Frågan om hertigens maktposition ställdes på sin spets när Johan avled 1592 och efterträddes av Sigismund, som ju inte kunde regera i Sverige och Polen samtidigt. Efter utdragna diskussioner nådde rådsherrarna och Karl en kompromiss i januari 1593. Visserligen erkändes hertigen som riksföreståndare, men i praktiken fick rådsherrarna allt större inflytande över regeringen. Under Sigismunds personliga vistelse i Sverige 1593–1594 ägde intensiva förhandlingar mellan parterna rum, men utan att konflikten löstes. De år som följde kännetecknades därför av en allt intensivare kamp mellan hertig Karl, rådsherrarna och kungen, som trots att han befann sig i Polen försökte behålla makten i egna händer via svenska ståthållare.

Johan III:s son Sigismund var kung i Polen och försökte behålla makten även i Sverige genom sina svenska ståthållare.

Riksdagen i Söderköping 1595

I detta maktspel visade sig hertig Karl både slug och hänsynslös. Hans taktik var att vädja till folket, via ständerna, men framgången var långt ifrån given på förhand. Detta framgick inte minst på den riksdag som

sammankallades till Söderköping 1595, där hertigen krävde att hans riksföreståndarskap i praktiken skulle ge honom kunglig makt på både Sigismunds och rådsherrarnas bekostnad. Rådsherrarnas främste talesman var den lärde Erik Sparre, som triumferande fick med sig ständernas representanter i motståndet mot hertigens krav. Lyckligtvis, för hertigen, avskydde även Sigismund besluten i Söderköping och vägrade acceptera dem.

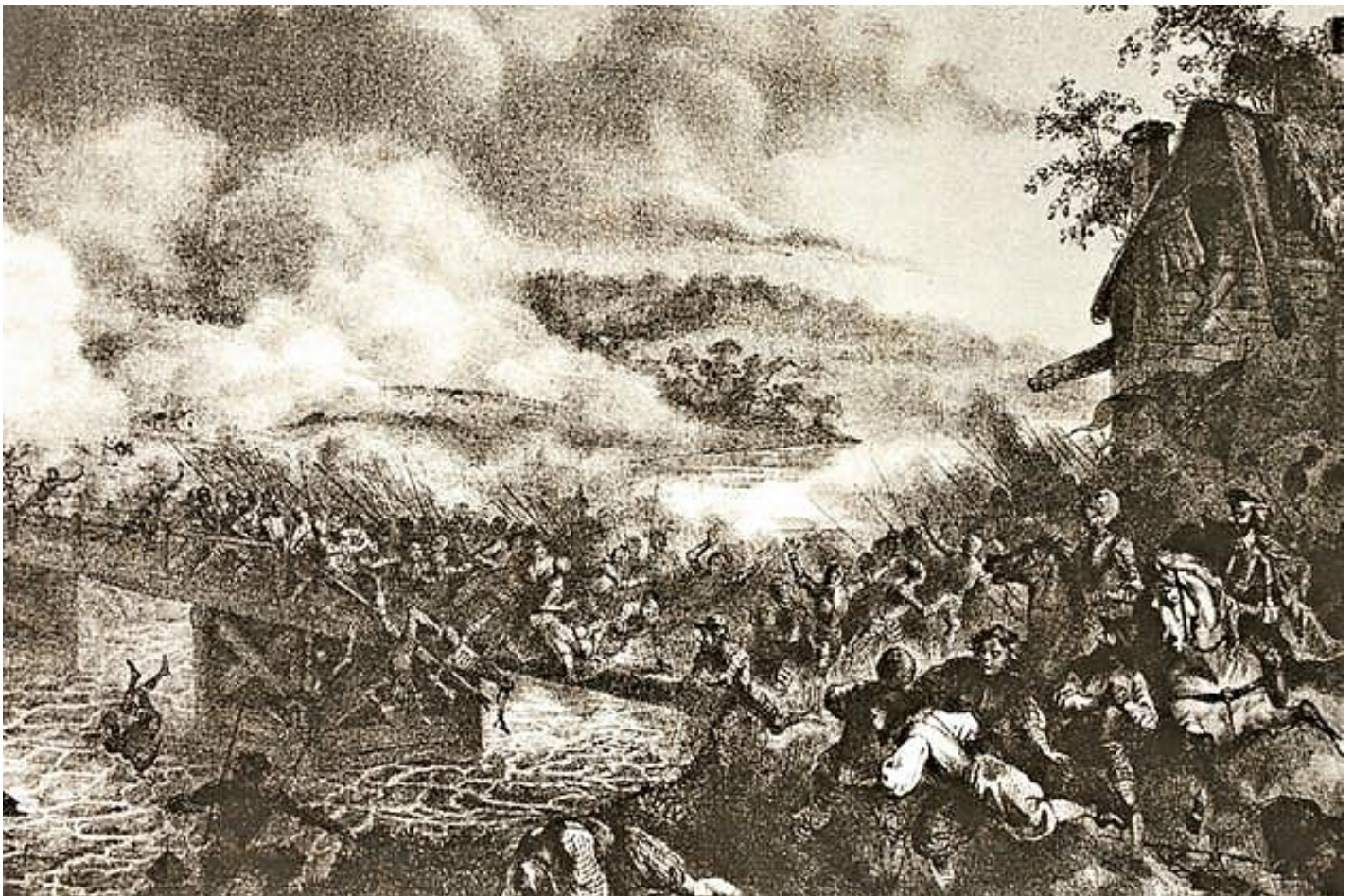
Mer framgång i Arboga 1597

I och med det kunde Karl sammankalla en ny riksdag till Arboga år 1597. Inför mötet ägnade han sig åt intensiv agitation bland allmogen där han spelade på böndernas misstänksamhet mot adeln. Den här gången bar ansträngningarna frukt. I Arboga hade hertig Karl betydligt större framgång än vid mötet i Söderköping. Han fick igenom sin vilja, och han följde upp segern genom ett krigståg till Finland, där han satte sig i besittning av Åbo. Här hade Sigismunds trogne allierade Clas Eriksson Fleming nyligen avlidit, efter att med blodiga metoder ha kuvat en bonderesning, det så kallade klubbekriget. Det var i detta skede som den ovan nämnda lixskändningen skulle ha ägt rum.

Det var nu bara en tidsfråga innan farbrodern och brorsonen skulle konfrontera varandra militärt. Åtskilliga rådsherrar stödde kungen, både av personliga och av juridiska skäl – hertig Karl hade ju tydligt demonstrerat att han var deras fiende, och Sigismund var rikets legitime härskare.

Slaget vid Stångebro

När kungliga trupper landsteg i Sverige i juli 1598 var hertigens militära läge till en början vanskligt. Under sensommaren ägnade sig parterna åt förhandlingar, under vilka Sigismund i det längsta sökte undvika krigshandlingar. I egenskap av svensk kung ville han skydda sin befolkning från att drabbas av övervåld.

Under slaget vid Stångebro 1598 drabbade hertig Karls och Sigismunds trupper samman.

Hertig Karl förhalade alla beslut i syfte att vinna tid. Slutligen gick dock striden inte att undvika, och den 25 september möttes trupperna vid Stångebro utanför Linköping. Varken Sigismund eller Karl var skickliga

fältherrar. Drabbningen var svår att överblicka och långt ifrån förutsägbar, men den slutade med hertigens seger.

Hertig Karl får makten i Sverige

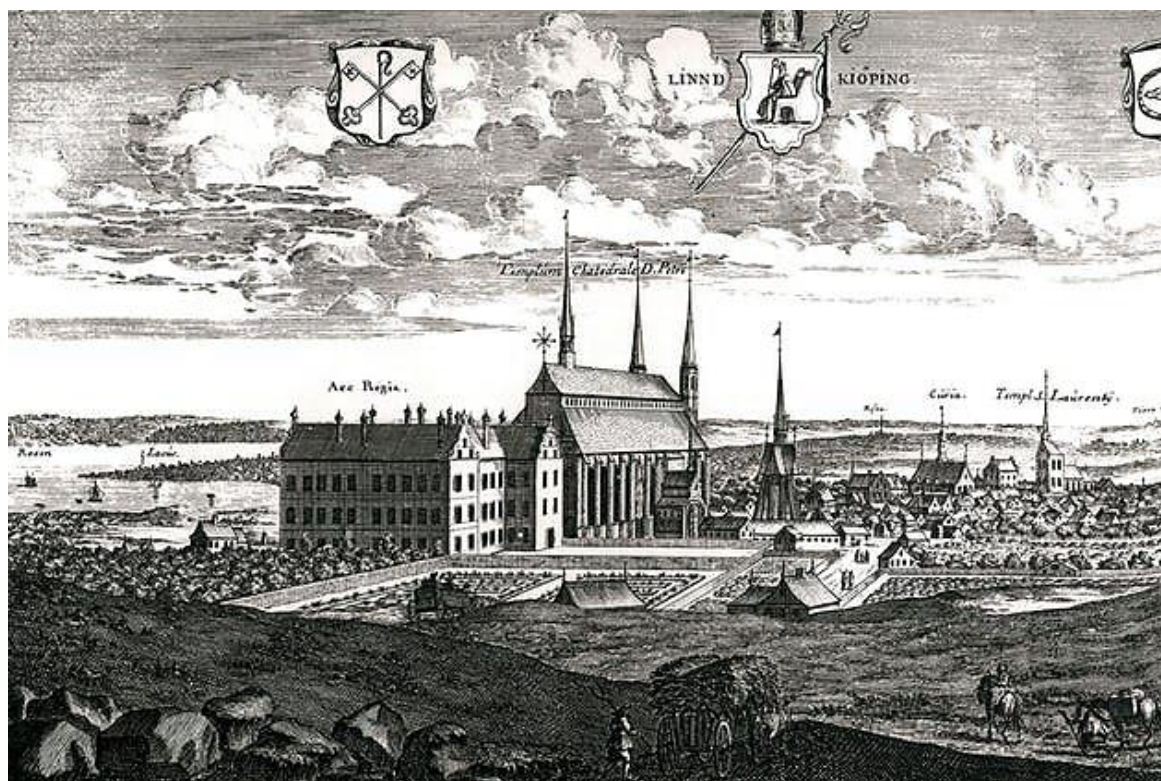
Dessutom var Sigismund så illa tvungen att inom kort återvända till Polen, vilket begränsade hans manöverutrymme. Han accepterade att Karl hade den faktiska makten i Sverige, mot att hertigen erkände honom som kung (ett erkännande Karl sannolikt inte hade någon avsikt att stå fast vid). Ett antal ledande svenska rådsherrar, som troget stått på Sigismunds sida, överlämnades som gisslan till hertigen. Därmed gick ridån upp för maktövertagandet. Med Sigismund borta från scenen vände sig hertigen mot sina gamla motståndare inom rådet. Till saken hör att han snart kom över viktiga brev, som rådsherrarna författat under de gångna åren, i vilka deras föraktfulla motvilja mot Karl var uppenbar. Tillsammans med hertigens redan stora misstänksamhet och vrede mot rådsherrarnas krets kom detta att leda in historien i blodigast möjliga fåra. I aristokraternas agerande läste Karl förräderi, inte bara mot honom som person utan mot hela Vasaätten.

Krigståg mot Finland 1599

Under året efter segern vid Stångebro gick hertig Karl till resolut aktion. Han lade beslag på omfattande jordegendomar och ledde under sensommaren och hösten 1599 sina trupper i ett lika framgångsrikt som brutalt krigståg mot Finland. Verkliga eller befarade fiender avrättades summariskt, ibland efter skenrättegångar. Sigismund avsattes från tronen, formellt genom en avsägelseskrift från riksdagens ständer, och nya invasionsförsök slogs tillbaka. Från och med nu agerade hertigen som regerande arvfurste. För att få bukt med prästerskapets eventuella motstånd lät han avsätta ärkebiskop Abraham Angermannus, som trots att han var övertygad lutheran hade stött katoliken Sigismund. Angermannus internerades i fängsligt förvar på Gripsholms slott, där han förblev till sin död.

Linköpings blodbad

Den avgörande uppgörelsen med rådsherrarna skedde på riksdagen i Linköping år 1600. De riksråd som tillfångatagits ställdes inför rätta och dömdes till döden, detta efter en besynnerlig rättegång och ett domslut som måste betecknas som ett av de grövsta justitiemorden i svensk historia. Efter avrättningarna, ”**Linköpings blodbad**”, var hertig Karls ställning som rikets härskare obestridd.

Linköping, som det skildras i Erik Dahlberghs topografiska planschverk *Suecia antiqua et hodierna*.

Blev kung Karl IX 1604

Likväl väntade han i det längsta med att anta kungatitel. Inte förrän på sensommaren 1603 började han kalla sig kung, något som bekräftades av riksdagen 1604. Kröningen dröjde till den 15 mars 1607. Under en riksdag i Stockholm 1602 skapade Karl ett nytt, rekonstruerat, riksråd som ersättning för det han hade krossat. Vissa medlemmar av den gamla högadeln fick ta plats i det nya rådet, men i övrigt satte Karl sin lit till nykomlingar som hade honom själv att tacka för sina positioner, bland annat män från Finland och Baltikum. Även i sin byråkrati föredrog Karl att omge sig med folk som han menade sig kunna lita på, oavsett vilken börd de hade. På denna punkt var han allt annat än unik. Både Erik XIV och Johan III hade omgett sig med ofrälse sekreterare.

Fortsatta utrensningar

Det bör påpekas att de av Karls högadliga motståndare som sluppit undan i 1599 och 1600 års utrensningar inte utan vidare kunde sova lugnt efter 1602. Till de män som Karl aldrig förlät eller litade på hörde den gamle friherren Hogenskild Bielke, som målmedvetet och ofta effektivt hade motarbetat hertigen på 1580- och 1590-talen. Karl, som refererade till Bielke som *”den gamle räven och roten till allt ont”*, hade ställt även honom inför rätta i Linköping 1600 men inte kunnat döma honom för förräderi på grund av bristande bevisning. Istället hade den anklagade satts i fängelse. Bitter över Linköpings blodbad och uppbragt över hertigens egenmäktiga agerande ägnade sig Bielke under fängelsetiden åt att skriva brev till svenska herremän som gått i exil till Polen.

Sedan vissa brev – i vilka Bielke betecknade de adelsmän som dödats i Linköping som *”martyrer”* – kommit i Karls händer kunde han gå till förnyat angrepp, och 1605 dömdes friherren till döden. Hogenskild Bielke, som var så sjuk att han måste bäras till schavotten, avrättades på Stortorget i Stockholm den 3 juni 1605. Huvudet spetsades på en hög järnstång och placerades på stadsmuren. Andra högadliga hade större tur, men de lär likväl ha levt med hjärtat i halsgropen. Arvid Stålbarm dömdes till döden upprepade gånger, men benådades varje gång. Sista gången, 1605, fick han besked om benådningen när han befann sig på själva avrättningsplatsen.

Karl IX råkade ut för en av Sveriges värsta förluster i slaget vid Kirchholm 1605.

Karl IX, som kungen kallade sig eftersom han utgick från den förfalskade kungalängd som Johannes Magnus hade utarbetat i mitten av 1500-talet (egentligen borde han ha haft kunganamnet Karl III, eftersom Karl I–VI aldrig har existerat), satt inte länge på tronen, men de regeringsår han fick fyllde han med energisk aktivitet.

Gamla testamentet förebild för ny lag

På det inrikespolitiska området har tiden särskilt kommit att förknippas med 1608 års tillägg till Kristofers landslag från 1442. Helst hade Karl IX önskat en fullständig revision av hela lagen, men därtill krävdes ett alltför omfattande arbete (i själva verket skulle det dröja till 1734 innan en ny landslag såg dagens ljus), och 1608 års appendix var bättre än inget. Det som gjort tillägget känt, eller snarare beryktat, är kungens beslut att låta Mose lag i Gamla testamentet prägla rättskipningen. För Karl IX var detta en naturlig konsekvens av den stränga, personliga religiositet som överhuvudtaget vägledde hans agerande mot omvärlden, men för den juridiska utvecklingen i Sverige fick det förödande konsekvenser. Dödsstraff infördes för mängder av förseelser, inte minst utomäktenskapliga snedsprång.

Krig mot Polen och Ryssland

Ännu större, och ännu dödligare, följder fick kungens utrikespolitik. Få regenter har kastat in Sverige i lika många och lika farliga väpnade konflikter som Karl IX. Framförallt dikterades politiken av det aldrig avslutade kriget mot Sigismund, som ville återta sin svenska krona. Kriget fördes i Baltikum, ofta med avsevärd framgång för de polska styrkorna.

Nederlaget vid Kirkholm, sydöst om Riga, den 17 september 1605 räknas som en av de största motgångarna i den svenska krigsmaktens historia – Karl måste själv fly från slagfältet till häst för att inte dödas eller råka i fångenskap. Kungen hade dessutom svårt att finna allierade. Visserligen stöddes han på papperet stundom av England och Nederländerna, men i praktiken stod Sverige ensamt. Det faktum att Karl IX år 1609 lät sig lockas att dra in Sverige i det oroliga ryska kriget gjorde läget ännu allvarligare. Ryssland var försvagat och upplevde en era som brukar kallas ”den stora oredan”, eftersom olika tronkandidater kämpade om tsartiteln. Visserligen hade svenskarna framgångar och erövrade Kexholm och Novgorod 1611, men krigsansträngningarna gjorde landet sårbart, i synnerhet om Danmark valde att gå till angrepp. Detta var också vad som skedde.

Den danske kungen Kristian IV angrep Sverige vilket ledde till Kalmarkriget

Kristian IV startar Kalmarkriget

Den danske kungen Kristian IV utnyttjade Sveriges utsatta militära läge till att anfälla om våren 1611 och erövra Kalmar (varav benämningen ”Kalmarkriget”), vilket kom som en total överraskning för Karl IX. Den svenske kungen hade i det längsta förhållit sig avvaktande inför hotet i söder och väster och helt prioriterat krigsansträngningarna i öster. Visserligen hade han retat danskarna genom att resa krav på delar av de norska finnmarkerna, men han hade aldrig anat att Kristian IV skulle ta detta som en av många förevändningar för att förklara krig. Medlemmar av det svenska riksrådet hade fruktat en dansk attack desto mer, men deras varningar hade inte fått gehör hos kungen. Motgångarna i Kalmarkrigets inledningsskede bröt ned Karl IX:s redan bräckliga hälsa. Under färden norrut från stridsscenerna i Småland, från Mönsterås till Nyköping, tycks kungen ha drabbats av ett slaganfall, vilket ledde till att han miste förmågan att både tala och gå.

Karl IX dör på Nyköpingshus

Den 30 oktober avled han på Nyköpingshus. Begravningen lät vänta på sig till påskdagen påföljande år. Kungen lades till sista vilan i Strängnäs domkyrka, där graven ännu kan beskådas. Det utrikespolitiska läget vid Karl IX:s död var, för svenskt vidkommande, oerhört riskfyllt. Landet var, som den unge rådsherrn Axel Oxenstierna kallt konstaterade, på alla håll omgivet av fiender. Ingen bedömare, varken i Sverige eller utomlands, lär ha anat vad framtiden bar i sitt sköte – att detta sargade rike inom loppet av några decennier skulle förvandlas till en europeisk stormakt.

Historikernas bild av Karl IX

Hur ska vi i dag tolka Karl IX? Samtidens bedömare var ense om att kungen var livsfarlig. I de skriftligt dokumenterade reaktioner som följde på nyheten om dödsfallet år 1611 framgår att folk gladde sig över att inte längre behöva riskera liv och lem när de yttrade sig offentligt. Samtidigt vet vi att Karl IX hade goda, eller åtminstone starka, sidor. Den durkdrivenhet och det kraftfulla agerande som möter oss både under hans tid som hertig och som kung är imponerande.

Karl IX dog i Nyköping 1611 och begravdes i Strängnäs domkyrka. Gravvården är krönt av häst och ryttare med förgylld kopparrustning.

Ingen historiker som har utvärderat Karl IX har förtigit de mörka dragen i hans personlighet – hämndlystnaden, misstänksamheten, vreden, oförsonligheten. Även i helt fredliga och ofarliga situationer, som när han frågade ut resenärer om diverse ämnen, kunde han anta skepnaden av brutal förhørsledare och sätta skräck i omgivningen.

Karl IX – en kung lätt att hata

Karl hade utan tvekan bipolära drag, med dramatiska pendlingar i det egna psyket, något som kunde få dödliga följder för verkliga eller inbillade fiender. Hans odiskutabla energi och fysiska styrka motsvarades inte av ett lugnt inre. Att kalla kungen psykopat är alltså inte att gå för långt, tvärtom – Karl IX:s många fiender använde betydligt värre tillmälen. Kungen var, därom är bevisen överväldigande, en man som var lätt att hata.

En historisk tradition har gjort gällande att Karl IX:s aggressivitet mot högadeln gick hand i hand med en utpräglad allmogevänlighet, att han var en ”bondekonung”. Detta omdöme kan dock helt avskrivas. Karl IX ömmade om sig själv och sin familj, inte om allmogen. I egenskap av skatteindrivare var han lika hård mot undersåtarna som alla andra europeiska renässansmonarker.

Däremot visste han att vid behov utnyttja bönder och borgare för egna syften genom att rikta sig till dem i trängda lägen, i akt och mening att stärka sin egen position på Sigismunds och rådsherrarnas bekostnad. Men i detta ligger ingen folklighet, snarare ett tidstypiskt drag av samvetslös realpolitik.

Hade applåderats av Machiavelli

Likväl har historiker aldrig brukat lika hårda ord om Karl IX som om Erik XIV, trots att halvbröderna påminner åtskilligt om varandra. Skälet är uppenbart: Erik avsattes och nedsvärtades, medan Karl avled som regerande kung och efterträddes av sonen Gustav II Adolf, en av de mest lyckosamma och hyllade av alla svenska härskare genom tiderna.

Karl IX:s rykte har förskönats av att han postumt kunnat sola sig i glansen av stormaktstiden. Men dylik glans är lätt att skala bort från kungaporträttet. Och om så sker blir bilden inte fager. Karl IX var en kung som Niccolò Machiavelli hade applåderat: en skrupelfri maktpolitiker som gärna ljög och dödade för att nå sina mål, och som – väl att märka – gjorde det både för sin egen och för statsnyttans skull.